

KYIV-DNIEPER REGION: CHANGES IN AGRICULTURAL SPECIALIZATION IN TERMS OF LAND RESOURCES ENVIRONMENTAL SAFETY

Valentyna NAGIRNA

*Institute of geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv
vnagirnyy40@mail.ua*

Abstract: Agricultural specialization of Kyiv-Dnieper region survives large changes, specifically reorientation on the production of highly profitable cultures, exhausting the soil. Sowing of grain (corn, wheat), technical crops (sunflower, rape, soy) increase substantially. Meanwhile, there is a shrink of traditional agricultural branches that carried out an ecological stabilising role, namely forage cultures, leguminous, flax. This was caused by the economic management system, growth of agricultural holdings, and foreign market condition. The decline of stock-raising indirectly increases soil exhaustion; the production of organic fertilizers diminishes, although powerful stock-raising commercial complexes are the pollutants of waters and soils. As a result, the threat of land degradation grows and fertility of soils goes down, especially in Polesian part of the country. Around the capital, the level of the anthropogenic loading on the land resources intensively rises and leads to reinforcement of negative ecological processes. Decision of issues such as rational specialization and ecologically safe husbandry needs combination of economic, ecological and nature protection measures that should maximally take into account local natural and economic features of certain region.

Key words: Kyiv-Dnieper region, specialization of agriculture, land resources, environmental safety.

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7154/2016.75.46-54>

UDC: 631.95 (477.41)

КИЇВСЬКЕ ПРИДНІПРОВ'Я: ЗМІНИ У СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА З ПОЗИЦІЙ ЕКОБЕЗПЕКИ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ

Валентина НАГІРНА

*Інститут географії НАН України, м. Київ
vnagirnyy40@mail.ua*

Анотація: У спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я відбуваються великі зміни – переорієнтація галузей на виробництво високоприбуткових, однак ґрунтовиснажуючих культур. Істотно збільшуються посіви зернових (пшениці, кукурудзи), технічних культур (соняшнику, ріпаку, сої). Значно скорочуються традиційні галузі сільського господарства, що виконували екологічно стабілізуючу роль – вирощування кормових культур, зернобобових, льону. До цього спричинили економічна система господарювання, розвиток агрохолдингів, кон'юнктура зовнішніх ринків. Триває занепад тваринництва, що посилює ґрунтовиснажуючий напрям землеробства, зменшується виробництво органічних добрив, хоча потужні тваринницькі комплекси промислового типу є забруднювачами вод і ґрунтів. В результаті зростає загроза деградації земельних ресурсів, знижується родючість ґрунтів, особливо у поліських районах. Навколо столиці інтенсивно підвищується рівень антропогенного навантаження на земельні ресурси, поглиблюються негативні екологічні процеси. Вирішення проблеми раціональної спеціалізації і екологічно безпечного землегосподарювання потребує поєднання економічних, екологічних та природоохоронних заходів з максимальним урахуванням місцевих природно-господарських особливостей регіону.

Ключові слова: Київське Придніпров'я, спеціалізація сільського господарства, земельні ресурси, екологічна безпека.

DOI: <http://dx.doi.org/10.17721/2413-7154/2016.75.46-54>

УДК: 631.95 (477.41)

Постановка проблеми. Дослідження спеціалізації сільського господарства у контексті екобезпеки земельних ресурсів є надзвичайно важливими й актуальними. Надмірна сільськогосподарська освоєність земель, високий ступінь їх розораності, поширення ґрунтовиснажуючого напрямку землеробства спричиняють до деградації земель, зниження родючості ґрунтів, зменшення продуктивності сільськогосподарських угідь. Економічна

ефективність аграрної галузі дедалі більше залежить від раціональної спеціалізації сільського господарства, характеру і напрямів використання земельних ресурсів, їх екостану.

Проблема раціонального землегосподарювання і екобезпеки сільського господарства суголосна з концепцією «зеленої економіки», що була прийнята на Світовій конференції ООН у Ріо-де-Жанейро (2012 р.). Головну увагу на ній було звернено на сталий розвиток сільського господарства, продовольчого забезпечення людства у зв'язку з деградацією ґрунтового покриву, еколого-економіч-

ну ефективність виробництва, його максимальне зближення з природними біохімічними процесами [8].

Особливо важливими є дослідження спеціалізації сільського господарства та її впливу на екобезпеку земельних ресурсів в регіональному вимірі. Вивчення регіональних особливостей землегосподарювання у нерозривному зв'язку з місцевими природно-географічними умовами, традиційним використанням землі і сучасною спеціалізацією сільського господарства дає змогу визначити їх вплив на екобезпеку земельних ресурсів, продуктивність сільськогосподарських угідь, виявити негативні процеси, що загрожують довкіллю, обґрунтувати напрями ефективного використання землі.

Одним з таких регіонів є Київське Придніпров'я, виділене в результаті проведеного у свій час природно-господарського районування території України¹. За матеріалами досліджень у Відділенні географії Інституту геофізики ім. С. І. Субботіна АН УРСР (нині Інститут географії НАН України) було опубліковане видання «Киевское Приднепровье» [4] як складова частина серії «Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР».

Нині Київське Придніпров'я, що охоплює Житомирську, Київську, Чернігівську і Черкаську області, зберігає свою важливу роль як територіально цілісна частина господарства України, що сформувалася завдяки сприятливому економіко-географічному положенню у сфері впливу столичного міста, використанню різноманітних природних (земельних, водних) ресурсів і особливостям природокористування, а також враховуючи екологічний чинник, зокрема наслідки Чорнобильської катастрофи. Сукупність цих факторів, а також сучасні процеси, що відбуваються в економічній системі господарювання, у тому числі в аграрній ланці, вплив глобалізації, посилення антропогенного навантаження на навколишнє середовище істотно позначилися на режимі землегосподарювання, функціональній визначеності землі як територіального і сільськогосподарського ресурсу [8]. Відстеження змін, що відбуваються у спеціалізації сільського господарства, формах землегосподарювання, виявлення їх наслідків з позицій екобезпеки земельних ресурсів, обґрунтування напрямів їх ефективного використання є головною метою даного дослідження.

Київське Придніпров'я розміщене у басейні р. Дніпра на стикові двох природно-географічних зон – мішаних лісів і лісостепу. Ця особливість значною мірою впливає на характер і напрями використання землі, структуру і спеціалізацію сільськогосподарської діяльності. Серед найважливіших соціально-економічних чинників, що визначають роль Київського Придніпров'я як потужного аграрно-промислового району, є наявність столиці – м. Київ. Це надає йому великі

переваги над іншими регіонами. Вони пов'язані передусім з великою концентрацією міського населення, наявністю масового споживача сільськогосподарської продукції, можливістю використання інвестицій та інноваційних проектів, що найбільше сконцентровані у м. Київ. Зосереджений тут потужний промисловий потенціал, розвинені комунікації, розгалужена мережа шляхів сполучення значною мірою забезпечують виробничі й невиробничі потреби сільського господарства і переробної промисловості. Столичне місто загалом є важливим стимулюючим чинником розвитку сільськогосподарської діяльності не тільки Київської, а й навколишніх областей цього регіону – Житомирської, Черкаської, Чернігівської.

Київське Придніпров'я має доволі сприятливі природні умови для розвитку сільського господарства, особливо у лісостепових районах. Наявність великих масивів чорноземних, сірих лісових і дерново-підзолистих ґрунтів, достатня водо-забезпеченість території, в основному сприятливий погодний режим забезпечують ведення сільського господарства на досить високому рівні. В цьому регіоні вироблялося 20,6 % сільськогосподарської продукції України (2012 р.). Продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах регіону (на одного зайнятого в сільськогосподарському виробництві, грн.) перевищує відповідний показник в Україні в 1,2 разу [16], хоча спостерігаються значні відмінності у віддачі земельних ресурсів через урожайність у лісостепових і поліських районах.

Великий вплив на сільське господарство справляють цінова політика держави, кон'юнктура ринку і відповідно зміна попиту на окремі види сільськогосподарської продукції, її експорт. Окрім традиційного індивідуального сектору господарювання (особисті селянські і фермерські господарства) нині в регіоні набули великого розвитку високотоварні сільськогосподарські підприємства, так звані агрохолдинги. Це бізнесові структури, основна мета яких отримання високоефективної експортоорієнтованої продукції і збільшення прибутків, що негативно позначається на використанні земельних ресурсів [16].

Зміни в організаційно-господарській структурі сільського господарства, цінові деформації у сферах виробництва сировини та її промислового перероблення, надання пріоритетності в отриманні прибутків над екологічно безпечним землегосподарюванням значно вплинули на структуру і спеціалізацію сільського господарства Київського Придніпров'я. Зміни у спеціалізації галузі і напрямах землегосподарювання значною мірою характеризують дані динаміки посівних площ (таблиця 1). Як видно з цієї таблиці, впродовж 2000-2013 рр. значно збільшилися посіви зернових культур, особливо кукурудзи, технічних культур, зокрема соняшнику, ріпаку й сої. Це свідчить про орієнтацію сільського господарства цього регіону на виробництво економічно вигідних культур, що

¹ Схему природно-господарського районування розроблено чл.-кор. НАН України О. М. Мариничем (1982 р.).

дають великі прибутки і потребують відносно менших трудових затрат. Всі вони є ґрунтовиснажуючими, вирощуються переважно без дотримання вимог раціонального землегосподарювання.

Традиційні сільськогосподарські культури, що здавна вирощувалися в даних ґрунтово-кліматичних умовах, такі як пшениця, цукрові буряки (у лісостеповій зоні), жито, льон-довгунець (на Поліссі), зернобобові, гречка, багаторічні й однорічні трави, що виконували екологічно стабілізуючу роль у землегосподарюванні, втратили свої позиції.

Основними галузями спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я є нині зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплі й овочів відкритого ґрунту, виробництво кормових культур. У тваринництві виділяються молочно-м'ясне скотарство, свинарство і птахівництво.

Зернове господарство є традиційною галуззю сільського господарства регіону. Воно розвивається завдяки сприятливим ґрунтово-кліматичним умовам, особливо у лісостепових районах. Великий вплив має зростання попиту на зерно і продукцію борошномельно-круп'яної промисловості завдяки наявності столиці і формуванню потужної столичної агломерації, зосередженню масового споживача цієї продукції. Важливу роль відіграють також кон'юнктура внутрішнього і зовнішніх ринків зерна, зростання ролі Київського Придніпров'я, особливо столичного регіону у формуванні аналогічних товарних ринків в інших областях України, а також в експорті зерна.

Виробництво зерна в регіоні з 2000 по 2013 рік збільшилося у 2,5 рази. Особливо велике зростання спостерігалось у Чернігівській (у 3,5 рази) та Київській областях. Питома вага посівів зернових у загальній посівній площі збільшилася з 47 % у 2000 р. до 54,9 % у 2013 році, що є неприпустимим з екологічних позицій, особливо у поліських районах. Великі зміни відбулися у структурі зернових. Якщо раніше переважали пшениця, ячмінь і жито, то впродовж 2000 – 2013 рр. суттєво збільшилися посіви кукурудзи (з 147,1 тис. га до 1184,4 тис. га або у 8 разів). Частка посівів цієї культури у 2013 році становила 27,4% загальної посівної площі (див. табл. 1). Враховуючи те, що кукурудза є надто вибагливою до ґрунтів культурою і дає високі врожаї на чорноземах, це створює великі екологічні проблеми. Значна частина ґрунтів, особливо Полісся, має низьку родючість, тому насичення посівів кукурудзою призводить до великих втрат гумусу з урожаєм, деградації земель, порушення екостійкості ландшафтів.

В регіоні зменшилися посіви вівса, ячменю, а також зернобобових, хоча вони є значно прийнятнішими для земель Київського Придніпров'я і в екологічному, і в економічному плані. Ці культури добре пристосовані до місцевих ґрунтово-кліматичних умов, витримують кислі ґрунти, можуть рости на піщаних і торфоболотних ґрунтах Полісся [9]. Серед важливих круп'яних культур, які колись займали великі площі, є гречка та просо.

Посіви гречки впродовж 2000 – 2013 рр. скоротилися від 147,6 до 35,7 тис. га або більше, ніж у 4 рази, хоча ця культура добре пристосована до ґрунтово-кліматичних умов Полісся, витримує кислі ґрунти, дає високі врожаї на піщаних, торфо-болотних ґрунтах і є цінним медоносом. Нині найбільші площі засівають гречкою у Чернігівській та Київській областях.

Характерною рисою землегосподарювання у Київському Придніпров'ї є істотне збільшення **виробництва технічних культур**, значне підвищення їх частки у структурі посівів (з 7,5 % до 24,4 %) (див. табл. 1). Їх стрімке зростання відбулося у всіх областях регіону, а особливо у Житомирській і Чернігівській областях. Серед технічних культур нині переважають соняшник, соя і ріпак. Це найбільш ґрунтовиснажуючі культури, які займають 896,5 тис. га посівної площі або майже 20 % посівів.

Особливу небезпеку для земельних ресурсів становить стрімке зростання **виробництва соняшнику**, посівні площі якого зросли в 3,9 рази [15]. По суті, в регіоні сформувалася нова галузь спеціалізації сільського господарства. Збільшення виробництва соняшнику зумовлено можливістю отримувати великі прибутки від експорту цієї продукції, а також її реалізації за високими цінами на внутрішньому ринку. Попри велику економічну вигоду вирощування соняшнику в цьому регіоні, особливо на Поліссі, є екологічно небезпечним для земельних ресурсів. Це надто ґрунтовиснажуюча культура. Її біологічні властивості не відповідають природно-кліматичним і ґрунтовим умовам цього краю. Збільшення посівів соняшнику призводить до втрат гумусу, руйнування структури і зменшення агрегованості ґрунтів, посилення еродованості земель, деградації ґрунтового покриву [9,10]. Згубний вплив посівів соняшнику на земельні ресурси не компенсується матеріальною вигодою від реалізації цієї продукції, незначними витратами на підвищення родючості ґрунтів.

Виробництво цукрових буряків – колись одна з основних галузей спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я – нині стало занепадати. Впродовж 2000–2013 рр. посівні площі під цією культурою скоротилися в 3,6 рази і це спостерігається в усіх областях регіону. Слід зазначити, що за рахунок підвищення врожайності, яка є вищою в цьому регіоні, ніж в Україні загалом, а також деякого збільшення попиту виробництво цукрових буряків, починаючи з 2011 року, почало збільшуватися [14]. Однак позиції цієї галузі значно втрачені, порівнюючи, наприклад, з 1995 роком.

Скорочення буряківництва у сільському господарстві Київського Придніпров'я є проявом загальної тенденції розвитку цукрової промисловості в Україні. Це зумовлено передусім економічними причинами: закриттям або за консервуванням цукрових заводів у зв'язку зі збитковістю виробництва цукру, погіршенням кон'юнктури світових ринків; високою енергозатратністю виробництва тощо. Знижується мотивація до виробництва цукрових буряків через низькі ціни на цукро-

Таблиця 1.

Динаміка посівних площ основних сільськогосподарських культур в Київському Придніпров'ї (Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська області) за 2000–2013 рр.²

Сільськогосподарські культури	2000 рік		2010 рік		2012 рік		2013 рік		2013 р. у % до 2000 р.
	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	
Усі посівні площі	4551,8	100,0	4048,3	100,0	4298,0	100,0	4321,4	100,0	94,9
Зернові культури	2140,5	47,0	2294,2	56,7	2400,8	55,9	2373,8	54,9	110,9
пшениця	850,7	18,7	794,9	19,6	686,0	16,0	650,3	15,0	76,4
жито	254,9	5,6	120,6	3,0	138,2	3,2	128,9	3,0	50,6
ячмінь	415,3	9,1	412,4	10,2	290,3	6,8	234,1	5,4	56,4
овес	157,6	3,5	113,4	2,8	89,9	2,1	62,8	1,5	39,8
кукурудза	147,1	3,2	692,5	17,1	1062,5	24,7	1184,4	27,4	805,2
просо	61,0	1,3	11,6	0,3	15,5	0,4	5,2	0,1	8,5
гречка	147,6	3,2	44,4	1,1	67,0	1,6	35,7	0,8	24,2
зернобобові	103,4	2,3	102,9	2,5	47,8	1,1	32,1	0,7	31,0
Технічні культури	339,4	7,5	771,0	19,0	973,5	22,7	1056,0	24,4	311,1
цукрові буряки (фабричні)	159,5	3,5	105,0	2,6	85,7	2,0	43,8	1,0	27,5
соняшник	114,7	2,5	271,3	6,7	373,0	8,7	446,7	10,3	389,5
ріпак	28,0	0,6	103,9	2,6	135,3	3,1	177,2	4,1	632,9
соя	7,4	0,2	236,8	5,8	322,0	7,5	370,3	8,6	5004,1
льон-довгунець	14,2	0,3	0,3	–	1,7	0,04	1,1	0,02	7,7
Картопля і овоче-баштанні культури	446,7	9,8	372,0	9,2	375,4	8,7	363,9	8,4	81,5
картопля	367,2	8,1	297,6	7,4	300,6	7,0	289,7	5,7	78,9
овочі відкритого ґрунту	77,5	1,7	64,0	1,6	67,6	1,6	67,4	1,6	87,0
Кормові культури	1625,2	35,7	611,1	15,1	548,3	12,8	495,7	11,5	30,5
кормові коренеплоди	51,6	1,1	36,0	0,9	46,8	1,1			90,7*
кукурудза на силос	342,3	7,5	109,4	2,7	99,1	2,3			29,0*
однорічні трави	429,8	9,4	148,9	3,7	120,8	2,8			28,1*
багаторічні трави	665,0	14,6	300,0	7,4	278,7	6,5			41,9
Площа чистих парів	53,0	1,2	29,4	0,7	12,1	0,3			22,8*

² Розраховано за [14], [15] та іншими матеріалами Держслужби статистики України

* - 2012 рік у відсотках до 2000 року

бурякову сировину. Слід зазначити, що в регіоні працюють тільки 8 цукрових заводів (з 33-х).

З екологічних позицій цукрові буряки є культурою, що дуже виснажує ґрунти. Щоб досягти відновлення їх родючості, зокрема підзолистих ґрунтів і чорноземів, після посівів цукрових буряків потрібно не менше трьох років, а в посушливі періоди – чотири роки. І це при умові, що ці посіви виконувалися в системі науково обґрунтованих сівозмін і не перевищували максимальні навантаження на природне середовище [11]. За необхідності збільшення виробництва цукрових буряків мають бути розроблені механізми

економічного стимулювання цієї галузі залежно від родючості ґрунтів і з урахуванням ступеню їх виснаження. Отримана компенсація повинна бути спрямована на підвищення прибутковості господарств різних районів, що знаходяться в неоднакових за родючістю ґрунтів умовах [13].

Льонарство – колись важлива галузь спеціалізації сільського господарства регіону – нині занепало. Льон традиційно вирощували лише в поліських областях – Житомирській і Чернігівській. У структурі посівів на льон припадало 6–8% загальної посівної площі. Льонарство забезпечувало до 70% грошових доходів сільськогосподарських

підприємств від рослинництва. Рентабельність галузі сягала 80 – 120 % [5].

У 1990 році в Україні було вироблено 108,1 тис. т льоноволокна, з них майже половина (52 тис. т) припадала на Київське Придніпров'я. Посівна площа льону становила тут 80 тис. га або 47,2% посівів цієї культури в Україні. Урожайність льону в Київському Придніпров'ї становила 6,2 ц з 1 га площі [14]. Житомирська і Чернігівська області належали до спеціалізованої зони з виробництва льону-довгунцю. Окрім сприятливих ґрунтово-кліматичних умов, традиційних навиків населення та виробничого досвіду вирощування льону, цьому сприяла державна підтримка галузі [5]. Завдяки сприятливим природним умовам і економічним чинникам виробництва льону-довгунцю було невід'ємною частиною природно-господарського комплексу регіону. При високій врожайності льон-довгунець економічно вигідна культура, водночас її вирощування є доцільним з екологічних позицій: льон спричиняє виведення радіонуклідів і важких металів з ґрунту, у сівозміні потребує таких попередників, як картопля і особливо багаторічні трави, що сприяє відновленню родючості ґрунтів [9].

Занепад льонарства у Київському Придніпров'ї почався після 1995 року, тоді відбувся значний спад у галузі, посівні площі скоротилися в півтора рази. Остаточний занепад льонарства відбувся впродовж 2000–2013 рр. і триває дотепер. Частка льону в посівній площі становить нині 0,02%. Незначні площі під льоном засіяні у Житомирській (0,6 тис. га) і Чернігівській (0,5 тис. га) областях (2013 рік). Виробництво льоноволокна є мізерним – 1,1 тис. т в рік [11].

Сучасна стратегія розвитку АПК, економічна система землегосподарювання не спрямовані на відновлення цієї важливої аграрної галузі, особливо у поліських районах, підвищення її ефективності і конкурентоспроможності з урахуванням як внутрішніх можливостей, так і світової кон'юнктури [6]. Слід зазначити, що з занепадом льонарства кардинально змінилася структура посівів технічних культур у бік збільшення площ під ґрунтовиснажуючими культурами, такими як соняшник, ріпак, соя.

Соя є важливою культурою, що раніше вирощувалася в регіоні у дуже незначних обсягах, а нині її посіви становлять 370,3 тис. га. Впродовж 2000 – 2013 рр. обсяги її виробництва збільшилися у 50 разів, а частка у структурі посівів становить 8,6 %. Це друге місце серед технічних культур після соняшнику (10,3 %) (див. табл. 1). Найбільші площі під соєю розміщені у Київській, Черкаській, Житомирській областях, значно менші – в Чернігівській [14]. Вирощування сої у Київському Придніпров'ї в товарних масштабах почало зростати з 2010 року і тепер досягає майже 667 тис. т або 27,8% від обсягів в Україні. Урожайність сої в регіоні дещо вища (18,8 ц з 1 га) ніж у середньому в Україні (17,9 ц з 1 га).

Стрімке зростання виробництва сої у Київському Придніпров'ї пов'язане не стільки з ґрунтово-

кліматичними умовами, скільки з надзвичайно сприятливою кон'юктурою світового ринку, великим попитом на цю культуру, її високою економічною ефективністю. Переважна частина сої експортується заради отримання високих прибутків. Попит на неї зростає також у зв'язку з розвитком приміського тваринництва і відповідно необхідністю збільшення кормової бази.

З екологічних позицій істотне збільшення виробництва сої, особливо в районах, де переважають сірі лісові, легкі супіщанисті ґрунти призводить до їх надмірного виснаження, зниження продуктивності земель. Разом з тим соя збагачує ґрунти азотом, є добрим попередником для пшениці, для виснажених ґрунтів – це важлива сидеральна культура [9].

Ріпак також займає значне місце серед технічних культур. Його посіви зросли з 28 тис. га у 2000 році до 177,2 тис. га у 2013 році або в 6,3 рази. Частка ріпаку у загальній посівній площі постійно зростає. За даними 2013 р. вона становила 4,1% [14]. Найбільші обсяги ріпаку одержують у лісостепових районах Київської області та Черкаській області, значно менше – у поліських районах (Житомирській і Чернігівській областях).

Ріпак – традиційна для України культура, одна з найдавніших олійних і водночас кормових культур. Розширення площ під ріпаком зумовлено зростаючим попитом на нього як на сировину для виробництва харчової і технічної олії, біопалива. Ця культура є рентабельною, характеризується високою віддачею коштів, укладених в її вирощування, та швидким їх поверненням.

З екологічних позицій ґрунтово-кліматичні умови Київського Придніпров'я є сприятливими для вирощування ріпаку. Однак це ґрунтовиснажуюча культура, тому надмірна концентрація її посівів, особливо на Поліссі, спричиняє до виснаження ґрунтового покриву, деградації земель. Хоча з іншого боку, вирощування ріпаку сприяє поліпшенню фітосанітарного стану ґрунтів, він є добрим попередником під зернові озимі культури, зокрема пшеницю. Це особливо важливо в умовах істотного зменшення посівів кормових культур [9].

Отже, в Київському Придніпров'ї доволі сталою є тенденція збільшення виробництва технічних культур, таких як соя, ріпак і соняшник, істотного підвищення їх частки у структурі посівів. Хоча природно-кліматичні умови цього регіону, зокрема ґрунтовий покрив, не завжди є сприятливими до значної, а іноді надмірної територіальної концентрації їх виробництва, особливо на Поліссі. Крім того, збільшення посівних площ під технічними культурами обмежують можливості для вирощування продовольчих (зернових, овочевих) і кормових культур.

Виробництво **картоплі** в Київському Придніпров'ї збільшилося з 2000 по 2013 рік на 12%, однак посівні площі під цією культурою скорочуються і становлять нині 78,9 % до 2000 року. Зменшується також з року в рік частка посівів цієї культури – з 8,1 % до 5,7 % (див. табл. 1). Обсяги

виробництва картоплі зростають завдяки збільшенню врожайності, особливо у поліських областях – Житомирській і Чернігівській (понад 200 ц). Однак вона поки-що не досягає рівня високорозвинених країн Європи. Загалом у Київському Придніпров'ї виробляється майже чверть картоплі, вирощеної в Україні (547,8 тис. т, 2012 р.) [14].

Картопля є традиційною для цього регіону культурою, що зумовлюється сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами, виробничим досвідом населення. Її вирощують переважно у приватних господарствах населення. Головною мотивацією до вирощування картоплі, окрім власних потреб, є масовий попит на цю продукцію міського населення столичного регіону. Спеціалізація на вирощуванні картоплі не втрачається, вона залишається одним з головних продуктів харчування.

Картопля – ґрунтовиснажуюча просапна культура, що потребує великих доз добрив. Надмірна концентрація посівів картоплі без дотримання сівозмін призводить до деградації земель, зниження їх родючості, зменшення продуктивності ріллі. За умов переважання виробництва картоплі у господарствах населення агротехнічні вимоги до її вирощування часто порушуються, що спричиняє до виснаження ґрунтового покриву, його забруднення хімічними засобами проти шкідників.

Виробництво *овочів відкритого ґрунту* у Київському Придніпров'ї повільно зростає за рахунок підвищення врожайності, хоча посівні площі поступово зменшуються з деякими коливаннями в окремі роки. Частка овочів у структурі посівної площі становить 1,6–1,7%. Виробництво овочевої продукції значно збільшилося лише в Київській області, в інших областях ця галузь розвивається повільніше. Овочі вирощують переважно у господарствах населення, де переважає ручна праця. Можливості розширення овочівництва обмежуються через зниження ефективності виробництва, зменшення попиту столичного регіону на продукцію місцевого виробництва. Він значною мірою задовольняється завдяки масовому завезенню овочів з інших областей України, особливо південних, а також імпорту.

Овочеві рослини найбільше вибагливі до родючості ґрунтів. Вони потребують органічних і мінеральних добрив у значно більших обсягах, ніж інші рослини. Однак у переважній більшості господарств їх вносять виходячи з наявних можливостей, а хімічні засоби захисту рослин використовують неконтрольовано. Багаторічне вирощування одних і тих самих овочевих культур і картоплі на присадибних ділянках без дотримання сівозмін, агротехнічних вимог негативно впливають на екостан ґрунтів, їх родючість. Щорічне застосування отрутохімкатів може зумовлювати накопичення небезпечних речовин у верхньому шарі ґрунту, викликати його хімічне забруднення.

У Київському Придніпров'ї істотно зменшилося виробництво *кормових культур* – основи розвитку тваринництва і одного з головних напрямів раціонального землегосподарювання. Посівні

площі під кормовими культурами впродовж 2000–2013 рр. скоротилися майже втричі (див. табл. 1). Особливо велике скорочення відбулося у Київській, Черкаській областях, дещо менше у поліських – Чернігівській та Житомирській. Найбільше скоротилися посіви основних ґрунтозахисних культур – однорічних і багаторічних трав, а також кукурудзи на силос. Головними причинами істотного зменшення виробництва кормів на орних землях є: занепад тваринництва, особливо молочно-м'ясного скотарства; суттєве підвищення ролі промислового кормовиробництва у кормовій базі тваринництва, включаючи господарства населення; збільшення частки великих тваринницьких комплексів промислового типу, в яких використовують для годівлі тварин переважно комбікорми, де зернова складова становить 80 %.

Особлива роль у Київському Придніпров'ї щодо кормовиробництва і тваринництва належить Київській області. Завдяки великому попиту столичного міста на молочну і м'ясну продукцію тут збудовано потужні тваринницькі комплекси з відгодівлі свиней, вирощування птиці, виробництва молока (Згурівський, Білоцерківський, Переяслав-Хмельницький райони), що базуються на використанні комбікормів. У зв'язку з цим в області спостерігається найбільше в регіоні скорочення посівів кормових культур на орних землях – у 3,8 разу, у тому числі однорічних трав у 4,3 разу, багаторічних трав – у 3,7 разу. Це неприпустимо з екологічних позицій за умов зростання ґрунтовиснажуючого напряму землегосподарювання, підвищення антропогенного тиску на земельні ресурси у столичній області.

Таким чином, орієнтація сільського господарства Київського Придніпров'я на виробництво високоприбуткових культур, водночас істотне зниження посівів ґрунтозахисних кормових культур, зростання ролі агрохолдингів у цьому процесі ведуть до підвищення екологічних ризиків у землегосподарюванні, деградації земельних ресурсів, зменшення продуктивності ріллі.

Важливою галуззю сільськогосподарської діяльності регіону, що істотно впливає на екостан земельних ресурсів, є *тваринництво*. На його розвиток впливають нині два протилежних чинники. З одного боку, спрямування сільського господарства на виробництво високоприбуткових ґрунтовиснажуючих культур, істотне скорочення польового кормовиробництва спричиняють до зниження ролі тваринництва, його занепаду, ліквідації багатьох тваринницьких ферм як неприбуткових підрозділів господарств. Це особливо стосується віддалених від м. Київ районів Житомирської, Чернігівської областей.

З іншого боку, завдяки масовому попиту на продукцію тваринництва міського населення столичного регіону та інших великих міст виникають економічні можливості зростання виробництва продукції тваринництва, формування тваринницьких комплексів промислового типу. Вони входять у сферу пріоритетів потужних аграр-

них компаній України – агрохолдингів (Українські аграрні інвестиції, Миронівський хлібопродукт, Астарта, Нива Переяславщини, Агрокомбінат «Калита», «Індустріальна молочна компанія» Росан Агро, Агрофірма імені Довженка, Старинська птахофабрика та інші). На основі залучення великих фінансових ресурсів, впровадження нових технологій вони досягають високої економічної ефективності виробництва. Однак агрохолдинги мало інвестують у розвиток сільської місцевості, не зацікавлені у раціональному землегосподарюванні з екологічних позицій, збереженні родючості ґрунтів.

Велику роль у виробництві продукції тваринництва в Київському Придніпров'ї відіграє індивідуальний сектор – фермерські господарства і господарства населення. У 2013 році тут було зосереджено майже 44% поголів'я великої рогатої худоби, 52,4% свиней і 53,4 % птиці. Однак спостерігаються значні внутрішньообласні відмінності. Поголів'я великої рогатої худоби переважає в індивідуальному секторі Житомирської області, в той час як у Київській області його кількість найменша, оскільки ця галузь потребує високопродуктивних лукопасовищних угідь. Загалом поголів'я великої рогатої худоби в індивідуальному секторі скорочується в усіх областях у зв'язку з постарінням сільського населення, зниженням мотивації до утримання худоби, зокрема корів, через неефективну економічну політику держави. У свинарстві та птахівництві індивідуальний сектор переважає у поліських областях – Житомирській і Чернігівській, що зумовлено необхідністю самозабезпечення населення продукцією тваринництва. Характерними для розвитку усіх галузей тваринництва в регіоні є посилення ролі великих товарних господарств у виробництві тваринницької продукції.

Виробництво основних видів продукції тваринництва у натуральному виразі впродовж зазначеного періоду характеризують такі дані: виробництво молока, яловичини і телятини зменшилося у всіх областях Київського Придніпров'я у 2,3 – 2,5 рази, свинини збільшилося в 1,3 рази (за винятком Чернігівської області), а продукції птахівництва, зокрема м'яса птиці (у забійній вазі), зросло майже в 11 разів, яєць – у 2,3 рази [15]. Зниження позицій молочно-м'ясного скотарства пов'язане зі скороченням виробництва кормів для великої рогатої худоби, зменшенням ролі лукопасовищних угідь, скороченням поголів'я худоби в індивідуальних господарствах, зниженням мотивації сільськогосподарських підприємств і бізнесових структур до виробництва молока і яловичини через низьку й повільну окупність інвестицій у цю галузь, відсутність підтримки з боку держави, зниження купівельної спроможності населення.

Розвиток свинарства як доволі динамічної галузі пов'язаний зі збільшенням попиту на свинину у столичному регіоні, істотним підвищенням виробництва свинини на промисловій основі у сільськогосподарських підприємствах, підпоряд-

кованих агрохолдингам («Агропромислова компанія», «Агрокомбінат «Калита», «Астарта»), високою окупністю кормів і прибутковістю виробництва. Стабільне збільшення виробництва продукції птахівництва, зокрема яєць і особливо м'яса птиці, пов'язане з впровадженням промислових методів вирощування птиці, зростанням виробництва в агрохолдингах, збільшенням попиту міського населення і швидким насиченням ринку цією продукцією.

Оцінюючи роль тваринництва як важливої складової раціонального землегосподарювання, слід зазначити, що ця галузь розвинена недостатньо. Одним з важливих показників, що характеризує раціональність землегосподарювання, рівень екологічної стабілізації землеробства, є співвідношення між рослинництвом і тваринництвом. У Київському Придніпров'ї цей показник дорівнює 63,8% до 36,2% (2012). Нині тенденція зниження частки тваринництва у валовій продукції сільського господарства триває. Це свідчить про нерациональне використання земельних ресурсів, посилення тенденції ґрунтовиснажучого землеробства, його екологічну нестабільність, зниження продуктивності орних земель. Неприпустимим з екологічних позицій є велике скорочення посівів кормових культур, особливо однорічних і багаторічних трав.

Велика роль тваринництва у раціональному землегосподарюванні в тому, що ця галузь постачає органічні добрива, використання яких є одним з головних напрямів збереження та охорони земельних ресурсів регіону. Впродовж тривалого періоду (з 1990 по 2013 рр.) внесення органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур у регіоні, як і в Україні загалом, скоротилося майже в 17 разів, особливо під картоплю, овочі, технічні культури. Лише за останні роки (2013–2014) спостерігається незначне збільшення внесення органічних добрив на 1 га посівної площі у Київській, Черкаській і Чернігівській областях. Однак частка удобреної площі залишається мізерною і складає в середньому в регіоні 3,3%, хоча й перевищує загальний показник по Україні (2,2%) [14].

Важливо звернути увагу й на інший екологічний аспект розвитку тваринництва, особливо функціонування великих тваринницьких комплексів, які часто спричиняють проблеми з забруднення вод, ґрунтового покриву, атмосферного повітря шкідливими речовинами і організмами. Експлуатація тваринницьких комплексів і ферм, застосування нових технологій і способів утримання тварин призводять до нагромадження величезних обсягів відходів і гнійних стічних вод з високим вмістом органічних і мінеральних речовин, газів, мікроорганізмів.

Вирішення завдань охорони навколишнього середовища і зокрема земельних ресурсів потребує розроблення і запровадження системи заходів щодо вдосконалення розміщення тваринницьких комплексів і підприємств з перероблення продукції тваринництва, застосування нових

методів їх експлуатації, що ведуть до зменшення і знешкодження відходів. Важливо визначити найдоцільніші способи їх утилізації та використання. В умовах Київського Придніпров'я, у тому числі поліських районів, де переважає ґрунтовиснажуюча система землегосподарювання, найбільш раціональним напрямом утилізації відходів тваринницьких комплексів є отримання органічних добрив. Їх внесення дає змогу стабілізувати вміст гумусу, поліпшувати структурованість ґрунтів, знижувати ерозійну діяльність і як наслідок значно підвищувати продуктивність земель і збільшувати урожайність сільськогосподарських культур.

Висновки. Зміни, що відбулися у структурі й спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я, формах господарювання значно вплинули на характер використання земельних ресурсів, їх екостан. Орієнтація сільського господарства на виробництво економічно вигідних культур (кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої), істотне підвищення їх територіальної концентрації без урахування особливостей ґрунтово-кліматичних умов регіону, порушення рівноваги між природними і виробничо-економічними процесами зумовлюють посилення ґрунтовиснажуючого напрямку землегосподарювання, негативно впливають на продуктивність сільськогосподарських угідь. Особливу небезпеку для земельних ресурсів становлять стрімке зростання виробництва кукурудзи, технічних культур, зокрема соняшнику. Водночас істотне скорочення посівів кормових культур (однорічних і багаторічних трав), що мають важливе ґрунтозахисне значення, відсутність сівозмін призводять до виснаження ґрунтів, великих втрат гумусу. У сільському господарстві регіону значно зменшилося виробництво традиційних культур, пристосованих до місцевих ґрунтово-кліматичних умов – жита, ячменю, вівса, гречки. Майже зникло льонарство.

Переважання рослинництва над тваринництвом, занепад останнього, особливо у поліських районах

посилюють ґрунтовиснажуючих напрям землегосподарювання, унеможливають отримання органічних добрив, внесення яких є одним з головних напрямів охорони земельних ресурсів і підвищення родючості ґрунтів регіону. Разом з тим функціонування потужних тваринницьких комплексів промислового типу, зокрема у Київській і Черкаській областях, призводить до нагромадження великих обсягів відходів, гнійних стоків з високим вмістом шкідливих речовин, що створює загрозу для земельних ресурсів, вод.

Зміна спеціалізації сільського господарства Київського Придніпров'я у ґрунтовиснажуючому напрямі, екологічна неузгодженість між галузевою структурою рослинництва і тваринництва та ґрунтово-кліматичними умовами лісостепових і поліських районів, невідповідність розміщення сільськогосподарських культур біологічним умовам їх вирощування, недосконала система обробітку ґрунту зумовлюють деградацію земель, зменшення родючості ґрунтів, поширення ерозійних процесів, руйнування екосистем у сільському господарстві.

Упередження загроз деградації земель, підвищення ефективності землегосподарювання потребують реалізації комплексу економічних, агротехнічних і природоохоронних заходів. До них відносяться: удосконалення структури і спеціалізації сільського господарства у бік зменшення виробництва ґрунтовиснажуючих культур (кукурудзи, соняшнику, ріпаку, сої), особливо в Поліссі; збільшення в структурі посівів традиційних для даної місцевості культур, що виконують екологічно стабілізуючу роль у землегосподарюванні; запровадження сівозмін і вдосконалення технології обробітку ґрунту; дотримання оптимального співвідношення культур у сівозмінах у лісостепових і поліських районах; істотне підвищення ролі польового кормовиробництва і тваринництва у сільському господарстві; збільшення внесення органічних добрив; підвищення екологічної складової над економічними пріоритетами, екологічної культури у сільськогосподарській діяльності.

References:

1. *Visnik cukrovikiv Ukraini* [Ukrainian Sugar Industry Bulletin], N. 9 (100), September 2014. Access mode: <http://sugar-journal.com.ua> (In Ukrainian).
2. Kaletnik G.M. *Rozvitok rinku biopaliv v Ukraini* [Development of Ukrainian biofuels market]. Kyiv, 2008, 464 p. (In Ukrainian).
3. Kožuško L.F., Šerbakova A.S. *Vidrodžennâ l'onarstva v Ukraini – šlâh do stalogo rozvitku APK* [Revival of flax growing in Ukraine – the way to sustainable agricultural development]. *Ekonomični problemi stalogo rozvitku: materialî dopovîdej Mižnarodnoï naukovo-praktičnoï konferencii* [Economic problems of sustainable development: Proceedings of International scientific conference], Sumy, April 3–5, 2012, T.1, pp. 75–77. Access mode: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua> (In Ukrainian).
4. Marinič A.M., Palamarčuk M.M., Grineveckij V.T. et al. *Konstruktivno-geografičeskie osnovy racional'nogo prirodopol'zovanîâ v Ukrainskoj SSR: Kievskoe Pridneprov'e* [Constructive-geographical bases of rational nature management in the Ukrainian SSR: Kyiv Dnieper Region]. Kyiv, 1988, 176 p. (In Russian).
5. Kravčuk N.Î. *Značennâ ta perspektivi rozvitku galuzi l'onarstva* [Flax cultivation: importance and prospects of development]. Access mode: <http://khntusg.com.ua/files/sbornik/vestnik.138/27.pdf>. (In Ukrainian).
6. Kravčuk N.Î. *Sučasni tendencii l'onovirobnictva v Ukraini ta sviti* [Modern global and Ukrainian trends in flax industry]. *Zbîrnik naukovih prac' Tavrijs'kogo deržavnogo agrotehnologičnogo unîversitetu* [Proceedings of Tavrida

State Agrotechnological University], 2013, Vol. 1(2), pp. 160–167. Access mode: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/znptdau_2013_1_2_21.pdf (In Ukrainian).

7. Lipčuk V., Domins'ka O. Rozvitok l'onarstva v Ukraïni [Development of flax cultivation in Ukraine]. *Agrarna ekonomika* [Agricultural Economics], 2013, T. 6, N. 1–2. (In Ukrainian).

8. Nagirna V.P. Agropromislovij kompleks Kiïvsini: osoblivosti rozvitku ta pitannâ prirodo-koristuvannâ [Agrarian complex in Kyiv Region: peculiarities of development and environmental management]. *Kiïvs'kij geografičnij šoričnik* [Kyiv Geographical Yearbook], 2007, Vol. 7, pp. 158–174. (In Ukrainian).

9. Pištun M.D., Kolesnik G.O. *Geografiâ sil's'kogo gospodarstva SRSR* [Geography of agriculture in the USSR]. Kyiv, 1983, 303 p. (In Ukrainian).

10. Marinič A.M., Pašenko V.M., Šišenko P.G. *Priroda Ukrainskoj SSR. Landšafy i fiziko-geografičeskoe rajonirovanie* [Nature of Ukrainian SSR: landscapes and physiographic zoning]. Kyiv, 1985, 224 p. (In Russian).

11. Borševskij P.P., Prejger D.K., Ivanuh R.A. et al. *Regional'naâ specializaciâ sel'skohozâjstvennogo proizvodstva Ukrainskoj SSR* [Regional specialization of agricultural production in the Ukrainian SSR]. Kyiv, 1989, 200 p. (In Russian).

12. Regional'nij rozvitok Čerkas'koï oblasti za 2012 rik. Statističnij zbirnik [Regional development in Cherkasy Region in 2012. Statistical compilation]. Main Department of Statistics in Cherkasy Region, 2013, 308 p. Access mode: <http://www.ck.ukrstat.gov.ua>. (In Ukrainian).

13. The Decision of Zhytomyr Regional Council “On the adoption of the Integrated regional development programme for Zhytomyr Region in 2012–2015” dated December 15, 2011 No. 322. Access mode: http://zhitomir-region.gov.ua/doc/prog/progr2012_2015.pdf. (In Ukrainian).

14. Roslinnictvo Ukraïni. Statističnij zbirnik [Crop Production In Ukraine. Statistical compilation]. Ukrainian State Service of Statistics, Kyiv, 2013, 180 p. Access mode: <http://www.zerno.org.ua>. (In Ukrainian).

15. Sil's'ke gospodarstvo Ukraïni. Statističnij zbirnik [Agriculture of Ukraine. Statistical compilation]. Kyiv, 2013, 402 p. (In Ukrainian).

16. Borodina O.M., Prokopa Ì.V., Ūrčišin V.V. et al. *Socio-ekonomičnij rozvitok sil's'kogo gospodarstva i sela: sučasnij vimir* [Socio-economic development of agriculture and the village: modern measure]. Kyiv, NAS of Ukraine, 2012, 320 p. (In Ukrainian).

17. Statističnij šoričnik Žytomyrs'koï oblasti za 2012 rik [Statistical Yearbook of Zhytomyr Region for 2012]. Main Department of Statistics in Zhytomyr Region, 2013, 470 p. Access mode: <http://www.zt.ukrstat.gov.ua>. (In Ukrainian).

18. Statističnij šoričnik Kiïvs'koï oblasti za 2012 rik [Statistical Yearbook of Kyiv Region for 2012]. Main Department of Statistics in Zhytomyr Region, 2013, 471 p. Access mode: <http://www.kiev.ukrstat.gov.ua>. (In Ukrainian).

19. Statističnij šoričnik Černiĭvšini za 2012 rik [Statistical Yearbook of Chernihiv Region for 2012]. Main Department of Statistics in Chernihiv Region, 2013, 462 p. Access mode: <http://www.zt.chernigivstat.gov.ua>. (In Ukrainian).

